

Julije Derossi
Zadar

GRAFIJSKI SUSTAV U KAŠIĆEVU HRVATSKOM PRIJEVODU SV. PISMA

UDK 093:003.349

Rad primljen za tisak 1. lipnja 1992.

Čakavska rič, Split, 1992, br. 2.

Uvod

O svom prijevodu Sv. pisma na hrvatski jezik (latinicom) Bartul Kašić govori u poznatom predgovoru (blagomu i milom štioću) *Rituala rimskoga* (godine 1636): »Hoću još dati na znanje poštovanim popovom i pastirom od duša da sam ne samo prinesao u naš jezik ovim govorom općenijem *Ritual* ovi *rimski* nego također i sva Sveta pisma staroga i novoga zakona: sve što je u Bibliji upisano i potvrđeno od svetoga oca pape. – Molite dakle srčano i prosite, počtovani misnici, vaše arhibiskupe i biskupe da upišu svetome ocu papi i kardenalom Svetoga skupa od rasplodenja vire Isukarstove da vam čine dati na svitlost Sveta pisma, neka ih uzmožete istino razumiti i puku tumačiti i pripovidati.«

Nažalost, Kašićev potpuni štokavsko-(i)jekavski prijevod Sv. pisma nije tiskan, već je ostao u rukopisima. Sačuvana su tri rukopisa: zagrebački, odeski i zadarski. Novi zavjet sačuvan je u potpunosti, a od Staroga zavjeta neki su dijelovi izgubljeni, ali je veći dio ipak sačuvan. Neki dijelovi rukopisa pisani su Kašićevom rukom, a ostalo su prijepisi nekolicine prepisivača koji su bili vrlo savjesni u prepisivanju pa se i na temelju tih prijepisa može dobiti pouzdana slika Kašićeve izvorne latiničke grafije.

Böhlau Verlag Köln-Wien izdao je godine 1977. pretisak znamenite prve hrvatske gramatike – *Institutiones linguae Illyricae* Bartula Kašića, a taj reprint

priredio je danas pokojni profesor Reinhold Olesch, zaslužni njemački slavist. Profesor Olesch pokrenuo je prije nekoliko godina i rad na prvom tiskanom izdanju Kašićeva prijevoda Sv. pisma. Na tom izvanredno važnom pothvatu prekinula ga je smrt, a njegov posao nastavio je prof. dr. Hans Rothe sa Slavističkoga instituta Sveučilišta u Bonnu. Nadamo se da ćemo relativno brzo imati prvi *tiskani* Kašićev prijevod (više od 350 godina nakon što ga je Kašić dovršio!) i taj će trenutak sigurno biti svečanost za hrvatsku kulturu.

Dr. Petru Bašiću iz Zagreba i meni povjereno je da Kašićev rukopisni prijevod Sv. pisma prepisemo na današnju hrvatsku latiničku grafiju tako da taj znameniti prijevod postane i grafijski posve pristupačan današnjem čitatelju. Radeći na transkripciji Kašićeva rukopisa, načinio sam i prikaz Kašićeve grafije koji se ovdje donosi i koji će pokazati kako je velikan hrvatske kulture Pažanin Bartul Kašić bio i na području grafijskih rješenja iznadprosječna osoba.

Bartul Kašić izložio je svoj grafijski hrvatski latinički sustav već u gramatici iz godine 1604 (*Institutiones linguae Illyricae*). Toga se sustava uglavnom držao i kasnije u svojim hrvatskim prijevodima, a o čemu govori i u predgovoru (Blagom i milom štioću) *Rituala rimskoga 1636* (tiskan 1640): »Ostaje mi jošter, štioče mili, da ti očitujem razlog koji me je potaknuo i silovao ovacimi slovi upisati naše riči. Pročtio sam ja bio razlika pisma pisaca naših i nijesam našao ni jednoga meju mnozimi da jednako jednimi slovimi piše, paček ni dvojicu skladnu meju sobom; zato je vele mučno njih pisma pročititi, ne imajući mi odlučen jedan način osobiti nego u mojoj *Gramatici*, u kôj sam oblahšao štioću trudno čtenje neka se ne bi čteći ni smetao ni potaknuo. Namislih bo da će biti lasno pročititi ona pisma u kojih bude imati svako slovo svuda vazda jedno glasenje, a ne sad jedno sad li drugo. Odlučih dakle u *Gramatici* služiti se vazda u mojih pismih jednimi posobitimi slovimi dvadeset i pet, neka se ne bi u njih nitko smetao zapametivši jednom glasenje svakoga jedno.« (Transkribirano prema izdanju u Pet stoljeća hrvatske književnosti.) Jedino je neka nova grafijska rješenja Kašić morao unijeti u skladu s činjenicom da je Bibliju preveo na naučenu štokavsku (i)jekavštinu. Bilo mu je u prvom redu potrebno riješiti štokavsko *đ lʒ/* i dugi i kratki refleksi jata. Za fonem *đ lʒ/* našao je dobro grafijsko rješenje *yh* jer mu je grafem *y* inače služio za fonem *j lʃ/*, a izgovorna kombinacija *jh lʃh/* nije dolazila u obzir. Zabunu je jedino mogla izazvati okolnost da je s jedne strane grafem *h* označavao fonem /h/ (gnih, hrabren, uhodilli, u tminah), a s druge strane služio je kao hâk, odnosno kao dijakritički znak (krûgh, razlogh, stiegh, ispusthio, slughe). Na jednom mjestu u prijevodu Sv. pisma ima npr. *piyh*, što očito treba čitati *pij* /pij/, a ne *piđ* /piž/, dakle tu je *h* aspirirani glas. No, Kašić to zapravo također rješava već u svojoj gramatici kad kaže: »*H h* est littera consonans, et pronunciatu ex gutture ante vel post vocales et consonantes, ut *Pihati*, anhelare; *Haznà*, thesaurus; *Himbennih*, decipientium; *Hrév*, truncus; *Hglib*, panis. Aliquando autem est aspirationis nota, praesertim post litteras *c* et *g*, ut *Slavicch*, Philomela; *chamen*, saxum; *Dvighnu*, sustulit.« Glasovna vrijednost digrama *yh* u Kašićevu grafijskom sustavu u prijevodu Biblije nije *j* (i), nego *đ lʒ/*, a što je očito u primjeru *Meyhuye* postavio Gñ Boog meyu nami, i vami, o sinnovi Rubenovi... što treba čitati: Među je postavio Gospodin Bog meju nami i vami, o sinovi Rubenovi... (Još 22, 25).

Refleks jata u (i)jekavskom govoru Kašić grafijski rješava digramom *ie* (dakle kao diftong) bez obzira na to je li refleks dug ili kratak (cloveik, naviestiti, uliezosce, biehu, svieh, vrieme, miesto i dr.). U Gramatici za *ie* kaže ovo: »*ie facit i et e, semivocales, ut tieh, istorum*«. To grafijsko rješenje isto je kao i ono kojim su se služili dubrovački pisci, a rabio ga je i Matija Divković u bosančici (HE). Kao rođeni čakavac Kašić nije bio uvijek siguran u (i)jekavskom refleksu jata pa u prijevodu uz ikavizme ima i hiperjekavizama: zapovidio, koriella, sakriella. Kašić ima *ie* i u 3. licu jednine aorista (u njegovoj gramatici *praeteritum indefinitum*), što bi trebalo biti kratko kod glagola koji po pravilu ispred *ti* u infinitivu imaju *i*, odnosno u Kašićevu prijevodu hiperjekavsko *ie* (ie): *oslabbie, uccinie, skuppie, uhittie, ostavvie, pobroyie – /oslabbie/, /učinje/, /skupje/, /uhitje/, /ostavje/, /pobroye/,* a što se vidi i po udvostručenim suglasnicima u grafiji.

Ostala grafijska rješenja u prijevodu Biblije slijede ona načela koja je Kašić postavio u Gramatici, jedino bi se moglo reći da su u prijevodu još dosljednija. Tako Kašić posve napušta digram *ch* za fonem /k/, iako u Gramatici još dopušta alternativu *ch* za /k/: *karam* vel *charam*. U prijevodu Biblije manje se služi udvostručenim samoglasnicima (diphthongi) koji znače ili dugi izgovor ili vokal s dugim silaznim naglaskom, a više se služi grafemom sa cirkumfleksom: *pûk, pût, mùx, gâz, grâd, glâs, mûk, sûd* (umjesto puuk, puut, muux, gaaz, graad, glaas, muuk, suud). *Dugo i* uvijek piše kao *ÿ* (*viÿ, sijn, pÿsmo, liÿce, triÿ, mÿti*), a *dugo o* najčešće kao udvostručeni samoglasnik (Boog, rood, noocch, stoo), rjeđe kao *ô*. Da se tu Kašić nije posve odlučio, dokaz su dvostruka grafijska rješenja za istu riječ, npr. *noocch* i *nôcch*. Mogućnost takva dvostrukoga rješenja naveo je već u Gramatici u odlomku *De tono et apostropho*: »*mnoox, multitudo, meed, mel, sive mnôx et mêd*«.

S u g l a s n i c i

Nepčani suglasnici lj /lj/, nj /nj/. *ć, đ, /ž/, č, dž, /ž/, š, ž* bili su u starijoj hrvatskoj latiničkoj književnosti uvijek grafijski problem. Taj se problem rješavao tako što su se latinskim slovima dodavali dijakritički znakovi (npr. *ç* za /ž/, *c* za /č/), što je latinski grafem dobio novu glasovnu vrijednost (npr. *x* za /ž/, *c* za /č/), ili, najčešće, kombinacijama grafema (npr. *chi* za /č/, *sc* za /š/, *gli* za /lj/, *gn* za /nj/). U dobrom su dijelu te kombinacije slijedile tuđe latiničke grafije (talijansku, mađarsku i dr.), a katkad su pisci stvarali vlastite kombinacije.

Pisci nisu bili dosljedni u grafijskim rješenjima pa se pojedini pisac služi različitim grafemima za isti fonem ili mu isti grafem ima različite glasovne vrijednosti čak i unutar jedne rečenice. Dakako, pisci su pokušavali već tamo od Šibenske molitve unijeti neku dosljednost u hrvatsku latiničku grafiju, osobito u pisanje palatala. Marko Marulić ima već dosta sređenu i relativno dosljednu grafiju, Petar Hektorović i Šime Budinić idu još i dalje i dosljednije u tom sređivanju, a svakako najdalje i najdosljednije u tim predilirskim nastojanjima dopire Bartul Kašić. Milan Moguš i Josip Vončina s pravom ističu Kašićeve zasluge za hrvatsku latiničku

grafiju.¹ Kašić je očito slijedio Hektorovića (uz opasku da se Hektorović odrekao udvostručenih /geminiranih/ suglasničkih grafema, a Kašić ih dosta rabi, u prvom redu radi označavanja kvantitete naglasaka). Kašić dakle nije toliko izvoran u rješenjima, ali je izvanredno sustavan i logičan. Upravo začuđuje kako je on kao 25-godišnjak imao već u Rimu, kad je pisao svoju gramatiku, posve jasne poglede na grafijsku problematiku i da ju je riješio u gramatici na najbolji mogući način za ono doba. U predgovoru *Rituala rimskoga* on zapravo teoretski razrađuje ono što je u grafijskoj praksi odavno proveo. Tako je i grafijski sustav Kašićeva prijevoda Sv. pisma posve u duhu njegovih grafijskih rješenja iz početka njegova pisanja na hrvatskom jeziku.

lj /l̥/ – gl, gli
gli /gli/ – ghli

lj /l̥/ Kašić bilježi kao *gl* i kao *gli* (kragl, kraglimi, korablića, hglib, gliudi, glietto, kragliество, zakoglittegl, zemglia, posteghliah, kraglie, kragliu, zemgliom). Na koncu riječi i ispred vokala *i* piše *gl*, a ispred *e, a, o, u* piše *gli*, gdje mu je *i* »semivocalis«. Problem izgovora /gl/ ispred *i* Kašić rješava umetanjem aspiriranoga *h* (moghli, podighli, uxeghli, çighli). Dakako, to je potrebno samo onda kada je /gl/ ispred *i*, jer kad je ispred *e, a, o, u*, čita se /gl/ (razgleddayte, glas, nuglu, naglostyu), a čitanje /l̥/ u tim položajima riješeno je umetanjem poluvokala *i*. Tu je vidan utjecaj talijanske grafije (figli, eglī, figlia, figlie, gloria). Nejtirano *l̥j /li̥/* Kašić bilježi kao *li* (kolieno /kolieno/, ulieze /uljeze/) kad je *i* dio diftonga *ie /ie̯/*, a u ostalim slučajevima kao *ly /li̥/* (pristolye /pristolje/).

nj /n̥/ – gn
gn /gn/ – ghen

nj /n̥/ Kašić bilježi kao *gn*, prema talijanskoj grafiji (lefagnasti, gnemu, pustigna, gnima, iskargnega, pomagnkassce). Kašić ne predviđa umetanje polusamoglasnika *i* kad je *gn* ispred *e, a, o, u*, kao što je to riješio kad je ispred tih vokala *gl /l̥/*. U svojoj gramatici on kaže: »Nonnulli solent, ponere semivocalem *i* inter *gn* et vocalem *e*; mihi videtur non esse necessaria.« Doduše, on tu govori samo o *gn* ispred *e*, ali je jasno da se to odnosi i na sve položaje u kojima se nađe *gn* (»ante et post vocales et consonantes«) jer navodi primjere *pomgna, magni, ogagn*. Ipak u prijevodu Biblije ima oblik *gniecki*, što se može protumačiti da je *i* tu dio diftonga *ie*, dakle kao refleksa jata. Po tome bi fonetska transkripcija *gniecki* bila *li̥n̥eki/*.

Aspirirani *h* umeće kad kombinacija *gn* znači /gn/ (dighnite, teghnete, izaghnani, izghnusen, prighnuti, steghna), zatim između *g /g/* i *gn /n̥/* (saghgnitivva /sagñi-

¹ Milan Moguš i Josip Vončina, *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb, 1969, str. 61–81.

tiva/, *ghgnilla* /stoy /gñilastoj/. Nejtirano *n'j /nǰ/* Kašić piše kao *ni* (*uccinie /učinje/* kad je *i* dio diftonga *ie /je/*, a u ostalim slučajevima kao *ny* (*plakanye /plakanje/*, *odpustenye /otpustenje/*, *videnye /videnje/*).

ć /č/ – *cch*, *chi*

Fonem /č/ Kašić bilježi dvjema kombinacijama: *cch* na koncu riječi (*suprocch /suproč/*, *vecch /več/*, *mogucch /moguć/*, *čiecch /čječ/*), ispred suglasnika i ispred *i* (*plecchça /plećca/*, *viecchnik /vječnik/*, *vecchma /većma/*, *kucchnoga /kućnoga/*, *recchi /reći/*, *cinecchi /čineći/*), *iscucchi /ištući/*, u *kucchi /u kući/*, a *chi* ispred *e*, *a*, *o*, *u* (*chiu /ču/*, *kuchiu /kuću/*, *chie /čie/*, *srechiom /srećom/*, *sfiechia /svjećal/*, *hochia /hoćal/*). Već je u Gramatici primijenio to rješenje, a za kombinaciju *chi* kaže: »Littera *i*, inter *ch* et vocales *a*, *e*, *o*, *u*, fit semivocalis.« Dakako, i te su kombinacije pod utjecajem talijanske grafije, no Kašićeva je zasluga što je grafijskim rješenjem postigao sigurnost i jednoznačnost u čitanju.

č /č/ – *c*

Kašić je dosljedan u bilježenju fonema /č/ grafemom *c*. Negdje doduše ima grafem *ç* za /č/ (*maç /mač/*); ali to može biti nesvjesno Kašićevo povodenje za materinskim govorom (paška cakavština) ili pisareva zabuna. Problem u čitanju jedino može izazvati činjenica da Kašić geografska imena i osobna imena iz Vulgate piše u izvornom obliku, tj. onako kako su u latinskom, pa onda i kombinacije *ce*, *ci*, prepisuje doslovce a ne *çe*, *çi* tj. onako kako bi odgovaralo klasičnom latinskom izgovoru na koji smo navikli. Tako npr. Kašić piše *Recem*, *Cibsaim*, *Sicelegh*, tj. izgovorno /rećem/, /čipsaim/, /sićeleg/, a što se protivi klasičnom latinskom izgovoru. Međutim, u svojoj gramatici Kašić za *c* kaže: »*C c*, ante, vel post vocalem, et consonantem excepta, *h*, pronunciat, ut apud Latinos ante vocales *e* et *i*: ut, *dicet, dicit*. Sic etiam apud nos: *Rècece, dixit: Ríci*, verba *Béc*, *Vjenna* nomen urbis: *Clovik, homo, Clán, articulus*.«. Ovo objašnjenje za izgovor grafema *c* upućuje na to da je Kašić latinsko *ce*, *ci* čitao prema talijanskom izgovoru, tj. /čel/, /či/, a što nije neobično ni posebno niti za Kašića niti za njegovo doba. Zato je i logično da Kašić u prijevodu Sv. pisma latinsko *ce*, *ci*. ne transkribira kao *çe*, *çi* /*ce*, *ci*/, nego kao *ce*, *ci* /*če*, *či*/ jer se tako i izgovaralo.

š /š/ – *sc*

Fonem /š/ Kašić bilježi digramom *sc*. Iza naglašenoga sloga ima geminirano (udvostručeno) *s* – *ssc*, *ſſc*, *ſsc*. Da je udvostručeni *s* u svezi s naglaskom, vidi se jasno u primjerima *bissce /biše/* i *bijsce /biše/*. Uporaba izduženoga *s* (*ſ*, frakturno *s*, *s* longa) nema posebnu glasovnu vrijednost, već je to grafijska navika (*pribivassce* i *pribivaſsce*, *vassce* i *vaſsce*). Općenito se može reći da se izduženo *s* /*ſ*/ ne javlja

na početku riječi (scatoriscta, scest, scirina, scto), vrlo rijetko na svršetku riječi i u sredini riječi iza nenaglašenih slogova (sluxisc, vasc, sudisc, nasc, razumisc, posnafc; gorrarasce, proscac, niscac, plasct, pribivafce), a često kad je udvostručeno (vafsccega, vafscocy). Objašnjavajući izgovor digrama *sc*, Kašić u Gramatici kaže: »Litterae, *Sc*, tono coniuncto semper pronunciandae sunt, ut apud Latinos in his (Discedo, scindo). Sic apud nos: *Sluscam*, audio: *Púscce*, flat. *Nâsci*, nostri: *Rovâsc*, tessera: *Scťénye*, lectio: *Sctò*, quid.« Prema ovom navodu izlazi da je Kašić latinsko *discedo* i *scindo* čitao /dišedo/ i /šindo/. I ovdje je dakle isti slučaj kao i kod latinskoga *ce*, *ci*, tj. *sce*, *sci* u latinskome čitalo se prema talijanskom izgovoru.

đ /ž/ – yh

U Kašićevu prijevodu Sv. pisma digram *yh* /đ, ž/ karakterističan je za Stari zavjet, dok se u grafiji Novoga zavjeta pojavljuje vrlo rijetko, gotovo nikako (tuyhi, tuyhinac /tuži, tužinac/). To je zato što je Kašić najprije preveo Novi zavjet, i tu je u jeziku vidniji utjecaj čakavskoga, što se odražuje i u grafiji. U Novome zavjetu umjesto štokavskoga *đ /ž/* imamo muljirano *dj /đi/* (*vidyasce* (*vidjāse/*, *čudyasce* (*čudjāse se/*, *siedyahu* (*sjedjahu/*, ili *j /ji/* (*obhoyasce* (*ophojāse/*), a u Starom zavjetu, koji je Kašić preveo kasnije, *yh* označuje afrikatu /ž/. Kašić je očito u tijeku prevođenja Sv. pisma sve dosljednije rabio (i)jekavsku štokavštinu pa se onda i grafijske slike Staroga i Novoga zavjeta razlikuju utoliko što je kombinacija *yh* za *đ /ž/* izrazito značajna za grafiju Staroga zavjeta, a posve marginalna u Novom zavjetu. Da se *dy* čitalo *dj /đi/* dokaz je grafija *podyarmiti* /*pođjarmiti/* (Gal 5, 1). Na to je potrebno upozoriti jer bi se *dy* u drugim slučajevima (npr. u *cudyasce* se) moglo eventualno čitati kao *đ /ž/*. U grafiji Staroga zavjeta kombinacija *yh* /đ, ž/ posve je obična, što upućuje na to da je Kašić u prijevodu Sv. pisma konačno prihvatio afrikatu *đ* i za nju primijenio dosljedno i dobro grafijsko rješenje *yh* (*poyhi* /*poži/*, *nayhe* /*naže/*, *rayha* /*raža/*, *grayhani* /*gražani/*, *otijyhe* (*otiže/*). Kašićev prevoditeljski i grafijski proces vidljiv je i u usporedbi između *doydosce* (*dojdoše/*, *naydosce* /*najdoše/* u Novom zavjetu i *doyhosce* /*dožoše/*, *nayhosce* /*nažoše/* u Starom zavjetu, a isto tako npr. u Pjesmi nad pjesmama, gdje u tekstu ima *doydi* /*dođi/*, ali u istom retku na margini ima alternativu *doyhi* /*doži/*.

dž /ž/ – dc(b)

Fonem (afrikata) *dž /ž/* javlja se u Kašićevu prijevodu samo zbog jednačenja po zvučnosti u riječi *rodcbina* /*rožbina*) pa je teško reći da je *dc* Kašićeva grafijska kombinacija za /ž/.

ž /ž/ – x

Za fonem /ž/ Kašić je još od Gramatike rabio grafem *x*, dakle uzeo je uobičajeno pisanje toga fonema u hrvatskoj latinici starijega doba u primorskim krajevima (*koxa*, *ukaxi*, *xena*, *loxniça*, *uzdaerxah*).

Ostali suglasnici

Od zanimljivijih Kašićevih grafijskih rješenja može se spomenuti *qv* za /kv/ – carqva, qvas, ocqvarnuye, i *sf* (u današnjoj grafiji *sv*) – sfeti, sfaki, svoiyem, posfechienici), *f* iza *s* zapravo je alofon fonema *v*, što su osjetili i pisci prije Kašića. Kašić u Gramatici kaže za taj *f* »si ante se habeat consonantem lenius pronunciatur«. Obje su ove grafijske kombinacije bile poznate i starijim piscima, jedino je Kašić umjesto starijega *qu* uveo *qv* u skladu sa svojim dosljednim pisanjem grafema *v* za fonem /v/.

h /h/ – *h*
h aspirirani – *h*

Za grafem *h* može se još reći da ga je osim za fonem /h/ Kašić spretno i sustavno iskoristio i kao aspirirani *h*, zapravo kao dijakritički znak (utjecaj talijanske i latinske grafije). Tu je Kašić otišao dalje od Hektorovića jer je grafijski dobro riješio razliku između /gl/ i /l/ – *ghl*, *gli* i između /gn/ i /ń/ – *ghn*, *gn*, a isto tako poslužio se aspiriranim *h* za glasovnu određenost pojedinih suglasnika (drugh, poghinutye, stiegh, razlogh, ispushio), osobito za *g* i *t*, gdje se također očituje utjecaj talijanske i latinske grafije.

j /j/ – *y*
c /c/ – *ç*

Grafemi *y*, *ç* označuju foneme *j* /j/ i /c/ (tya /tja/, koye (koje), Yeriko /ĵeriko/, moy /moi/, yaçi /ĵaci/, sunçe /sunce/, krivaç /krivac/, çiech /çieç/).

Ostali suglasnički grafemi imaju istu glasovnu vrijednost kao i u današnjoj hrvatskoj latiničkoj grafiji: *b* /b/, *d* /d/, *f* /f/, *g* /g/, *k* /k/, *l* /l/, *m* /m/, *n* /n/, *p* /p/, *r* /r/, *s* /s/, *t* /t/, *v* /v/, *z* /z/.

Udvostručeni (geminirani) suglasnički grafemi

Za razliku od Hektorovića Kašić dosta rabi geminirane grafeme. Na taj način u prvom redu označuje naglašeni kratki slog: *nebbo*, *goričça*, *recce*, *vodda*, *Boggu*, *kruhhe*, *potokka*, *ucinilli*, *yamma*, *menni*, *stoppa*, *zatvorrena*, *ossam*, *pobissce*, *brattom*, *gnegovva*, *obrazza*. Očito je time želio označiti kratki silazni naglasak (˘) jer mu njegov grafijski naglasački sustav (˘, ˘, ˘) nije možda u potpunosti odgovarao naglasačkom sustavu jezika na koji je preveo Sv. pismo. Funkcija geminiranih suglasnika vidi se u usporedbama *Boog* – *Bogga*, *rood* – *rodđa*, *mêd* – *medđa*, *sedmi* – *seddam*, *tarbuh* – *tarbuhha*, *sinovâ* (G. mn.) – *sinnovi* i sl. Geminiranih suglasnika nema na koncu riječi (*brat* – *brattom*, *nasc* – *nassca*).

Samoglasnici

Kašić u prijevodu Sv. pisma rabi pet grafema za obilježavanje samoglasnika *a, e, i, o, u*, koji imaju istu glasovnu vrijednost kao i u današnjoj hrvatskoj latiničkoj grafiji, i jedan digram *ae* /*e/*, koji on u Gramatici ubraja u diftonge (diphthongi), a piše ga spojeno *æ* jer ima slučajeva kad *ae* treba čitati /*ae/* (tada često stavlja dvije točke na *e* (Izraël, dvanaës). Za *æ* Kašić u Gramatici kaže... »ut distingvantur nomina foeminina a masculinis erit in usu«. I još »*æ* facit *e*, quae erit saepe in usu pro *ee*, praesertim in fine dictionis.« Sliveno *ae* (*æ*) ima dakle glasovnu vrijednost dugoga *e*, a u grafijskom sustavu Kašićeva prijevoda Sv. pisma dolazi u dočecima u genitivu jednine imenica, pridjeva i zamjenica ženskoga roda (od *noghae* *vafcae* /*od noge vaše/*, do *riekae* *velickae* /*do rijeke veličke/*, u *gnae* /*u ņe/*), ili u nastavku nominativa i akuzativa množine imenica, pridjeva i zamjenica ženskoga roda (*yestoyskae* /*jestojske*), *rukae* *nasscae* /*rûke naše/*, *voddae* *koyae* su *nixae* /*vođe koje su niže/*). Kašić je pazio i da se kombinacija *oe* ne bi možda čitala kao /*e/* pa tu također stavlja na *e* dvije točke (Yanoë /*ĭanoe/*, Boënu /*boenu/*). Zanimljivo je kako Kašić u svojoj grafijskoj sustavnosti pazi da se digram *ie* ne bi čitao /*ĭe/* i onda kad nije refleks jata, pa onda u takvu slučaju također stavlja dvije točke na *e* (Yafiëu /*ĭafieiu/*). Dakako, diftonzi *ae* i *oe* utjecaj su latinske grafije.

Udvostručeni (geminirani) samoglasnici

U grafiji prijevoda Sv. pisma javljaju se udvostručeno *o* (*oo*) i udvostručeno *i* (*ĭĭ*, *ii*). *oo* znači dugo *o* (»*oo*, facit *o*, longius, ut *Plood*, fructus«), *ĭĭ*(*ii*) znači dugo *i* »*ĭĭ*, facit *i*, longius, ut *Lovĭĭ*, venatur«. No i dugo *o* bilježi se i kao *o* s cirkumfleksom (*mnôx*, *nôcch*) iako dosta rijetko. Načelno bi se moglo reći da su grafijska rješenja *ĭĭ*(*ii*) i *oo* za dugo *i* i dugo *o* dominantna (*pĭsĭmo*, *piismo*, *vĭĭ*, *sĭĭn*, *trĭĭ*, *mĭjri*, *dvanaes* *gliûdĭĭ*; prid *nepriateglĭĭ* *tvoyimi*; *rood*, *Boog*, *noocch*, *stoo*), a *ô* je rjeđe rješenje (*nôcch*).

Dugo *a, e, u* bilježe se kao *â, ê, û* (glâs, mêd pût). Od udvostručениh samoglasnika *a, e, u* Kašić je odustao očito zato da grafijski točno riješi odnošaj *aa* /*â/*, *ee* /*ê/*, *uu* /*û/* za dugo *a, e, u* prema *aa* /*aa/*, *ee* /*ee/*, *uu* /*uu/*, što je u Bibliji dosta čest slučaj zbog mnoštva hebrejskih geografskih imena ili zbog zavisnih padeža vlastitih imena. Tako imamo *Esauu* (tj. *Ezavu*) /*esauu/*, a ne /*esaû/*, *Yozuu* /*iozuu/*, a ne /*iozû/*, *Fineesa* /*fineesa/*, a ne /*finêsa/*, *Baal* /*baal/*, a ne /*bâl/*, *Kanaan* /*kanaan/*, a ne /*kanân/*.

Znakovi za naglasak

U rukopisima prijevoda Sv. pisma Kašić se služi trima znakovima za naglaske, a o njima je govorio već u Gramatici: *acutus* (´), tj. uzlazni naglasak, *gravis* (˘), tj. silazni naglasak, i *protractivus seu circumflexus* (ˆ), tj. dugi uzlaznosilazni naglasak ili znak za kvantitetu, osobito u genitivu množine (»*munus vero*, et *vis*

erit, ostendere, attolendum, et protrahendum esse tonum, vel diphthongi, quae sit ex bina vocali, vel syllabae, quae abiecta altera vocali ex diphthongo eiusdem retinet pronuntiatio nem, ut *Mnôx*, et *Mêd*«).

Naglaske Kašić obično ne stavlja na riječima s geminiranim suglasnicima i samoglasnicima jer već geminacija određuje naglasak prethodnog sloga. U ostalim riječima naglasak može biti na svakom slogu, a na jednom slogu mogu biti čak i dva naglasaka (súh, sliéditi, kráy, dán, riéti, pritieskóvahu, mój, pútieh, mliéka; zabièn, yedàn, sàh, tàd, ostà; lùg, miêh, dvànaes gliúdi od rodâ Izraêlovieh, nôcch, gradòvâ); a negdje imamo više naglasaka na jednoj riječi (izíscào, kámènâ, zemá-gliá). Treba spomenuti da je niz riječi ostavljen bez naglasaka.

Opća slika naglasaka u prijevodu Sv. pisma mora, dakako, biti promatrana u svezi s raščlambom jezika prijevoda, ali i površan pogled na tu sliku upućuje na to da je Kašić – bez obzira na (i)jekavsku štokavštinu na koju je preveo Bibliju – zadržao u dobrom broju riječi materinsku čakavsku akcentuaciju. Vidi se to i u kolebanju glede mjesta i naravi naglasaka. To je i razumljivo jer se melodija materinskoga govora najteže i najkasnije gubi. No, bez obzira na to, analiza naglasaka u Kašićevu prijevodu dat će dragocjene podatke za proučavanje hrvatskoga štokavskog književnog jezika Kašićeva doba.

Apostrof

Apostrof Kašić rabi uz prijedloge *s* i *k*, koje uvijek piše *s'* i *k'* a nikada *sa* i *ka*, bez obzira na to kojim suglasnikom ili samoglasnikom počinje iduća riječ (*s'* Yožuom, *s'* strahom, *s'* tobom, *s'* obrazom, *k'* Rahabi, *k'* tebbi, *k'* Filipu, *k'* menni, *k'* kragliu, *s'* gorae, *k'* Korabgliči, *k'* gradu, *k'* oçcem).

Zaključak

Grafijski hrvatski latinički sustav u rukopisnom Kašićevu prijevodu Sv. pisma nije se načelno udaljio od grafijskoga sustava što ga je Kašić izložio u svojoj gramatici iz godine 1604. Kašić slijedi grafijska rješenja što su ih već primjenjivali (na ovaj ili na onaj način) hrvatski pisci prije Kašića, a osobito slijedi rješenja Petra Hektorovića i dubrovačkih pisaca. U prijevodu Biblije mogla bi se kao gotovo jedina novost uzeti kombinacija *yh* za đ /*z*/ . Kašićeva je glavna zasluga u razvoju hrvatske latiničke grafije zapravo u tome što je uspostavio dosljedan grafijski hrvatski latinički sustav izbjegavši u najvećoj mogućoj mjeri nesigurnost u čitanju. Neke grafijske nedosljednosti (a njih je razmjerno vrlo malo) u rukopisima prijevoda bit će da su prije *lapsusi calami* pisara i prepisivača nego posljedice Kašićeve nesigurnosti. Kašić je u biti stvorio pretpreporodnu hrvatsku latiničku *ortografiju* i u tom stvaralačkom činu pokazao je izvanrednu spretnost i sposobnost. Kašićeve »grafijske kvalitete« omogućuju nam danas da otkrijemo pravu i punu vrijednost glasovnoga sustava hrvatskoga književnog jezika na koji je u prvoj polovici XVII. stoljeća Bartul Kašić preveo Sv. pismo.

Grafijska tablica Kašićeva rukopisnog prijevoda Sv. pisma

Grafem	Glasovna vrijednost	Opaska
a	a	
b	b	
ç	c	
c	č	
cch	ć	na koncu riječi, ispred <i>i</i> (<i>i</i>) i ispred suglasnika
chi	ć	ispred <i>a, e, o, u</i>
d	d	
yh	đ/ǰ/	u Novom zavjetu neotirano <i>dy</i> / <i>dj</i> /
e	e	
æ	e dugo	u G. jdn. i N. mn. imenica, pridjeva i zamj. ž. r.; katkad i uz <i>r</i> u silabičkoj funkciji
f	f	javlja se i u kombinaciji <i>sf</i> /sv/, gdje je <i>f</i> alofon od <i>v</i>
g	g	
h	h	dosta često u funkciji znaka aspiracije (<i>aspirationis nota</i>)
i	i	
ÿ	i (dugo)	
y	j /j/	
k	k	
l	l	
gl	lj /l/	na koncu riječi i ispred <i>i</i>
gli	lj /l/	ispred <i>e, a, o, u</i> ; u kombinaciji <i>ghli</i> čita se /gli/
m	m	
n	n	
gn	nj /ń/	u kombinaciji <i>ghn</i> čita se /gn/
o	o	udvostručeno (ili s cirkumfleksom) označuje dugo <i>o</i>
p	p	
qv	kv	
r	r	u silabičkoj funkciji <i>ar, er, ær</i>
s	s	
sc, fc	š	
t	t	
u	u	
v	v	
z	z	
x	ž	
		Suglasnici <i>b, ç, c, d, g, h, k,</i> <i>m, n, p, r, s</i> (<i>f</i>), <i>t, v, z</i> pišu se udvostručeno (geminirano) iza kratkoga naglašenog sloga

PSAL. II.

Cemüse izbúniffce Národđi, i puči míslisce tascta.

Sastafſceſe krágli od zemglíae, i poglavviče: pokuppiſce se ù yedno suprocch nacelnici Gñu, i suprocch Karſtù gnegovvu.

Raztaerghnimo uzze gnih, i odvárzimo od nàs yaram gnihhov.

Koyi pribíva nà nebiesieh posmiehovattichieſe gniſſi: i Gñ chieſe porugovaatti gniſſi.

Tadàchie govoritti gniſſa u sarcbi sfoyoý, i ù ggnijvu sfómu smuchievattichie gnih.

A yásam poſtávglíen od gnegá kragl varh Sionae gorae sfete gnegovvae, pripoviédáyucchi zápovid gnegovu.

Gñje rekao menni: Sijn móy yeſi tij, Yásam danaska porodio tebe. recce

Prosí od mené i dattichiu tebbi Narodde; diedinſtvo tvoýè, i posfoýſtvo tvoýè kráye od zemglíae.

Vládattichiesc gnih ù scibikki gvózdennyoy: i kakono súd lončára skaerscittichiesc gnih.

A sadà kragli razumieyte, i naucittese koyí súdite zémgliu.

Slúxite Gñu ù stráhu, i uzráduytese gneſſu s' trépetom.

Zagárlite naúk, dà se kadgòd ne rasáerci Gñ, i poghinnete s'púta právednoga.

Kadàse budde uxecchi sarcba gnegovva, bláxeni sſi, koyíse uzdáyu ù gnegá.

Primjer Kašičeve latiničke grafije – Psalam 2 (Zadarski rukopis)

Psalam 2

Čemu se uzbuniše narodi, i puci misliše tašta?

Sastaše se kralji od zemlje, i poglavice pokupiše se ujedno suproč G(ospodi)nu načelnici i suproč Karstu njegovu:

»Raztergnimo uze njih i odvarzimo od nas jaram njihov!«

Koji pribiva na nebesijeh posmjehovati će se njimi i G(ospodi)n će se porugovati njimi.

Tada će govoriti njima u sarčbi svojoj, i u gnjivu svomu smučevati će njih:

»A ja sam postavljen od njega kralj varh Sione, gore svete njegove.« Pripovijedajući zapovid njegovu,

G(ospodi)n je rekao meni: »Sin moj jesi ti, ja sam danaska porodio tebe. reče

Prosi od mene i dati ću tebi narode, djedinstvo tvoje, i posvojstvo tvoje kraje od zemlje.

Vladati ćeš njih u šibiki gvozdenoj, i kakono sud lončara skeršiti ćeš njih.«

A sada, kralji, razumajte i naučite se, koji sudite zemlju.

Služite G(ospodi)nu u strahu, i uzradujte se njemu s trepetom.

Zagarlite nauk da se kadgod ne raserči G(ospodi)n i poginete s puta pravednoga, kada se bude užeci sarčba njegova. Blaženi svi koji se uzdaju u njega!

Psalam 2 u Kašićevu prijevodu – transkripcija na današnju hrvatsku latiničku grafiju

Julije Derossi

Grafijski sustav u Kašićevu hrvatskom prijevodu Sv. pisma

S a ž e t a k

Bartul Kašić (Pag, 1575 – Rim, 1650) počeo je na hrvatski jezik s Vulgate prevoditi Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta 1622, uglavnom u vrijeme svoga drugog boravka u Dubrovniku od 1620. do 1632. Na prijevodu je radio desetak godina, ali nije dočekao njegovo tiskanje. Prijevod je do danas ostao u rukopisu, a prvo njegovo tiskano izdanje pripravlja Slavistički institut u Kölnu pod vodstvom prof. dr. Hansa Rothea.

Ovdje se prikazuje latinička grafija toga prijevoda na temelju triju rukopisa (zagrebačkoga, zadarskoga, odeskoga). Ističe se Kašićeva grafijska dosljednost i sustavnost, koju je Kašić utemeljio već u svojoj Gramatici iz godine 1604. Kao grafijska novost ističe se digram *yh* kao Kašićevo rješenje za štokavski fonem /d/. Kašić konačno napušta digram *ch* za fonem /k/ i u grafiji prijevoda Biblije rabi grafem *k* za fonem /k/. Kašić u grafiji prijevoda Sv. pisma znalački iskorištava hrvatsku latiničku grafijsku tradiciju uspostavljajući cjelovit i jednoznačan grafijski sustav. Autor zaključuje da je Bartul Kašić u svome prijevodu Biblije na hrvatski jezik stvorio hrvatsku latiničku predilirsku ortografiju.

Das graphische System in der kroatischen Übersetzung der Heiligen Schrift von Bartul Kašić

Z u s a m m e n f a s s u n g

Bartul Kašić (Pag 1575 – Roma 1650) fing 1622 an die Heilige Schrift (Altes und Neues Testament) aus dem Lateinischen (Vulgata) ins Kroatische zu übersetzen, hauptsächlich zur Zeit seines zweiten Aufenthalts in Dubrovnik von 1620 bis 1632. An dieser Übersetzung arbeitete er etwa zehn Jahre, aber das Drucken dieses Buches hat er nicht erlebt. Die Übersetzung blieb bis auf den heutigen Tag in der Handschrift, und ihre erste Druckausgabe bereitet »Slavistisches Institut zu Köln« unter der Führung des Herrn Prof. Dr. Hans Rothe.

In dieser Arbeit wird die lateinische Graphik der Übersetzung aufgrund dreier Handschriften (Zagreber, Zadarer und Odesser Handschrift) dargestellt. Betont wird Kašićs graphische Follgerichtigkeit und Planmäßigkeit, die er schon in seiner Grammatik 1604 begründete. Als eine graphische Neuigkeit wird das Digramm *yh* als Kašićs Lösung für das Phonem /d/ hervorgehoben. Kašić verläßt das Digramm /ch/ für das Phonem /k/ und verwendet in der Graphik dieser Übersetzung das Graphem *k* für das Phonem /k/.

In der Graphik dieser Übersetzung nutzt Kašić die lateinische graphische Tradition aus, und stellt ein vollständiges und eindeutiges graphisches System auf. Der Autor dieses Artikels zieht Folgerung, daß Kašić in seiner Übersetzung der Bibel aus dem Lateinischen ins Kroatische eigentlich die kroatische lateinische vorillyrische Orthographie gebildet hat.